

REALNE I WYOBRAŻONE GRANICE I RUBIEŻE WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

pod redakcją
Doroty Michaluk

Ciechanowiec 2021

**Realne i wyobrażone
granice i rubieże
Wielkiego Księstwa Litewskiego**

**Realne i wyobrażone
granice i rubieże
Wielkiego Księstwa Litewskiego**

pod redakcją Doroty Michaluk

**Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu
Instytucja Kultury Województwa Podlaskiego**

Archiwum Główne Akt Dawnych

Ciechanowiec 2021

Recenzenci

Dr hab. Wiesław Nowosad, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika)
Prof. dr hab. Andrzej Zakrzewski (Uniwersytet Warszawski)

Tłumaczenia z języków obcych

Róża Zielnik-Kołodzińska (j. niemiecki)
Witalis Łuba (j. białoruski, ukraiński i rosyjski)
Adam Stankevič (j. litewski)

Opracowanie edytorskie

Danuta Murawska

Projekt okładki

Artur Warchała

Na okładce

Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego po I rozbiorze, Tobiasz Lotter, 1780

Skład i łamanie

Monika Herman

Wydawca**Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu**

Instytucja Kultury Województwa Podlaskiego
ul. Pałacowa 5, 18-230 Ciechanowiec
tel. 86 2771 328, fax 86 2773 857
muzeum.rol@wp.pl, www.muzeumrolnictwa.pl

Archiwum Główne Akt Dawnych

ul. Długa 7, 00-263 Warszawa
tel. (+ 48) 22 831 54 91 do 93; fax (+ 48) 22 831 16 08
www.agad.gov.pl

© Copyright by Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu,
Archiwum Główne Akt Dawnych i Autorzy

ISBN 978-83-62374-42-7

ISBN 978-83-959919-8-1

Printed in Poland

Nakład 300 egz.

Druk, oprawa

Mazowieckie Zakłady Graficzne Sp. J.
18-200 Wysokie Mazowieckie, ul. Ludowa 89
tel. 86 275 41 31, tel./fax 86 275 49 85
e-mail: drukarnia@mzgraf.pl

Spis treści

Wstęp (Dorota Michaluk)	7
Adrian Jusupović Granica włości Romanowiczów z Litwą w drugiej połowie XIII wieku. Analiza przekazów Kroniki halicko-wołyńskiej.....	11
Oleg Łatyszonek O „Czarnej Rusi” raz jeszcze.....	27
Przemysław Sianko Od pogranicza mazowiecko-litewskiego do powstania granicy liniowej.....	39
Janusz Grabowski Konflikty graniczne między Wielkim Księstwem Litewskim i Mazowszem w XIII–XIV wieku a relacje między dynastiami obu państw. Wybrane problemy.....	51
Lidia Korczak „Prostowanie granic” jako powracający motyw w litewsko-krzyżackich negocjacjach po pokoju brzeskim w 1435 roku.....	65
Adam Szweda Litwini i sprawy litewskie w recesach pruskich stanów (1436–1492).....	73
Laima Bucevičiūtė Podlaska domena wielkiego księcia litewskiego w XVI wieku.....	87
Almut Bues Pogranicze. Doświadczenia, spotkania, przekazy w przestrzeni kurlandzko-żmudzkiej.....	103
Jacek Wijaczka Opis granicy prusko-litewskiej z 1561 roku.....	119

Ihor Kondratiew

Wyznaczanie granic międzypaństwowych i administracyjnych na ziemi
czernihowsko-siewierskiej w XVI–XVII wieku..... 131

Adrian Selin

Schemat zawłaszczania pogranicza litewsko-moskiewskiego
w XV–XVII wieku..... 151

Maksim Makaraŭ

Uła w latach 1568–1648: funkcjonowanie miasta przy granicy
z Wielkim Księstwem Moskiewskim i po zmianie jej przebiegu..... 159

Dominik Szulc

Co i w jakim celu umieszczano w kopcach granicznych, czyli jak odróżnić
je od kurhanów grzebalnych?..... 173

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Regulacja i praktyka wydawania paszportów w Rzeczypospolitej
w okresie od Sejmu Wielkiego do powstania kościuszkowskiego..... 207

Tomasz Kempa

Granice kulturowe i osadnicze między ludnością chrześcijańską a żydowską
w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku
(wybrane aspekty)..... 231

Norbert Dariusz Tomaszewski

„Granica państwowa” Wielkiego Księstwa Litewskiego w Ciechanowcu
na początku XIX wieku..... 261

Noty o autorach..... 275

IHOR KONDRATIEW

Uniwersytet Narodowy „Kolegium Czernihowskie” im. Tarasa Szewczenki
Czernihów, Ukraina

Wyznaczanie granic międzypaństwowych i administracyjnych na ziemi czernihowsko-siewierskiej w XVI–XVII wieku

Począwszy od XIV wieku na ziemiach czernihowsko-siewierskich krzyżowały się interesy Litwy i Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, a później także Rzeczypospolitej. Należy podkreślić, że obecny zasięg ziem czernihowsko-siewierskich nie odpowiada obszarowi, do którego odnoszono tę nazwę w XVI–XVIII wieku. Znaczne połacie współczesnej ziemi czernihowskiej były wówczas częścią ziemi kijowskiej – starostwa osterskie i lubeckie bowiem od X–XIII wieku należały do województwa kijowskiego. W połowie XIV wieku ziemie czernihowsko-siewierskie weszły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, a w roku 1500 roku zagarnęło je (oprócz wołości osterskiej i lubeckiej województwa kijowskiego) Wielkie Księstwo Moskiewskie. Współczesny czernihowski Oster i Lubecz były dwoma „miasteczkami” – ośrodkami wołości, wraz z Putywłem (do 1500 roku), Owruczem, Żytomierzem, Czerkasami, Kaniowem, Mozyrzem, Czarnobyłem i Białą Cerkwią. W 1569 roku kijowski Oster i Lubecz znalazły się w granicach Rzeczypospolitej, a Czernihów pozostał w państwie moskiewskim. Po rozejmie w Dywilinie w 1618 roku cała Czernihowszczyzna została przyłączona do Rzeczypospolitej. W 1635 roku utworzono województwo czernihowskie, ale Oster i Lubecz nadal należały do województwa kijowskiego. Dopiero w połowie XVII wieku ziemie czernihowsko-siewierskie zjednoczyły się w granicach kozackiego Hetmanatu. W ciągu

tych kilku stuleci zatem zmieniała się przynależność ziem czernihowsko-siewierskich i ich części przecinały granice zarówno państwowe, jak i administracyjne. W latach 1500–1618 głównymi odcinkami granicy między Wielkimi Księstwami Litewskim i Moskiewskim były linie łączące Czernihów i Lubecz oraz Czernihów i Oster. Po przyłączeniu Czernihowszczyzny do Rzeczypospolitej granice te stały się wewnętrznymi granicami administracyjnymi.

Historia kształtowania się granic ziem czernihowsko-siewierskich była badana przez historyków, lecz mniejszą uwagę zwracano na problem ich delimitacji (tj. na proces wyznaczania granicy w terenie i jej wytyczania). W znacznej mierze sprzyjała temu peryferyjność regionu – wschodnia granica Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej do niedawna raczej nie przyciągała wzroku naukowców. Nie mniej istotną przyczyną nikłego zainteresowania dziejami kraju był również brak kompleksowej bazy dokumentalnej, która znacznie lepiej przedstawia historię naddnieprzańskiego Prawobrzeża.

Wśród dostępnych opracowań historiograficznych dotyczących podziałów administracyjnych i politycznych ziem czernihowsko-siewierskich w składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego trzeba wskazać m.in. publikacje Stefana Kuczyńskiego¹, Pawła Klepatskiego², Feliksa Szabuldy³, Oleny Rusiny⁴ i Michała Kroma⁵. Do syntez dziejów administracyjnych omawianego regionu w okresie Rzeczypospolitej należy zaliczyć prace polskiego historyka Aleksandra Jabłonowskiego⁶, a myśl tego badacza kontynuuje w swojej monografii Witold Bobiński⁷. Spośród historyków ukraińskich na uwagę zasługuje Piotr Kułakowski,

¹ S. M. Kuczyński, *Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*, Warszawa 1936.

² П. Г. Клепатский, *Очерки по истории Киевской земли*, Одесса 1912.

³ Ф. М. Шабульдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Киев 1987.

⁴ О. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, Київ 1998; eadem, *Адміністративно-територіальний устрій давньої Чернігівщини на початку литовського володарювання*, [w:] *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: матеріали науково-практичної конференції*, Ніжин 2007, s. 18–25.

⁵ М. М. Кром, *Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений*, Москва 2008; idem, *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 2010.

⁶ A. Jabłonowski, *Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 5, Warszawa 1877; idem, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 20, Warszawa 1894; idem, *Wyciągi z summaryusza aktów trybunalskich dla województwa kijowskiego*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 21, Warszawa 1894; idem, *Pisma*, t. 3, Warszawa 1911.

⁷ W. Bobiński, *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*, Warszawa 2000.

który dogłębnie przeanalizował proces kształtowania się granic województwa czernihowskiego oraz przebieg prac przy ich wytyczeniu⁸. Granice epoki Hetmanatu badali Mykoła Krykun i Wiktor Zaruba⁹. Warto też wspomnieć kilka znaczących prób kartowania granic. Granice ziem czernihowsko-siewierskich w Wielkim Księstwie Litewskim rysowali m.in. Paweł Klepatski¹⁰, Olena Rusina¹¹, Wiktor Tiemuszew¹², Ihor Kondratiew¹³. Sporządzenia dokładnej mapy regionu w czasach Rzeczypospolitej podjął się Aleksander Jabłonowski¹⁴, a rosyjsko-polską granicę w latach 1634–1648 ustalił Władysław Godziszewski, którego interesowały również kwestie delimitacji¹⁵.

Najdawniejsze granice ziem czernihowsko-siewierskich kształtowały się w epoce dawnej Rusi, gdy Naddnieprzańskie Lewobrzeże Północne dzieliło się na Kijowszczyznę, Czernihowszczyznę i Perejesławszczyznę. Miasto Oster należało wówczas do Księstwa Perejesławskiego, później zaś do Księstwa Kijowskiego. Natomiast miasto Lubecz być może nie wchodziło w skład Księstwa Czernihowskiego, lecz Kijowskiego – żadna wzmianka kronikarska nie zawiera informacji wskazujących na jego przynależność terytorialną, nie można więc wykluczyć, że Lubecz stanowił własność Światopołka Iziasławowicza i należał do Księstwa Kijowskiego (co najmniej do 1097 roku)¹⁶. Tłumaczyłoby to, dlaczego w czasie przyłączenia regionu do Litwy Lubecz występuje jako „miasteczko” kijowskie¹⁷, a nie czernihowskie (co wszakże nie musi być sprzeczne

⁸ П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.)*, Київ 2006.

⁹ В. Заруба, *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.*, Дніпропетровськ 2007; М. Крикун, *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводства у світлі джерел*, Київ 1993.

¹⁰ П. Клепатский, *Очерки по истории Киевской земли*, Біла Церква 2007.

¹¹ О. Русина, *Из спостережень над „Ресстром Чернігівських границь” з 20-х рр. XVI ст.*, „Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції”, т. 225, Львів 1993, s. 296–298.

¹² В. Н. Темушев, *Карта Любечской волости (староства) первой половины XVI в.*, <http://www.hist-geo.net/index.php?p=128&more=1&c=1&tb=1&pb=1> (dostęp: 27.09.2019).

¹³ І. В. Кондратьев, *Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)*, Чернігів 2014.

¹⁴ *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904.

¹⁵ W. Godziszewski, *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)*, Kraków 1934.

¹⁶ Е. Пчелов, *Почему княжеский съезд 1097 года состоялся в Любече?*, [w:] *Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов / Ancient Rus' in IX–XI Centuries: Early Texts in Context*, Зимовники 2016, s. 142–143.

¹⁷ І. В. Кондратьев, *Любецьке староство*, s. 29–30, 37.

z możliwą jego przynależnością terytorialno-polityczną do Księstwa Czernihowskiego w XII–XIII wieku). Jeśli Lubecz od początku należał do Księstwa Kijowskiego, to między tym miastem a Czernihowem przechodziła granica dzieląca oba księstwa.

W XVI wieku Kijowszczyzna i ziemie czernihowsko-siewierskie weszły w skład Litwy. Pierwsza próba opanowania Kijowszczyzny, która wcześniej była ulusem Złotej Ordy, została podjęta w połowie XIV wieku. W latopisie hustyńskim pod 1363 rokiem odnotowano, że księstwo zostało „wzięte pod Fedorem”¹⁸, księciem kijowskim panującym w latach 1331–1362¹⁹. Obecnie badacze uważają, że ziemia kijowska w pewnym okresie została przekształcona w kondominium, którym wspólnie władali Orda i książęta litewscy²⁰. Tę tezę potwierdzają współczesne znaleziska archeologiczne na Czernihowszczyźnie: niedaleko Siedniowa archeolodzy odnaleźli „litewską” osadę z umocnieniami z XIV wieku²¹, a w pobliżu odkryli ufortyfikowaną osadę złotoordyńców²².

W 1471 roku zlikwidowano Księstwo Kijowskie i utworzono województwo. Podobnie jak wcześniej książętom kijowskim, wojewodzie podlegały tzw. zamki ukraińskie i przedmieścia, wśród których były Oster i Lubecz. Przypomnijmy, że znaczna część północnej Siewierszczyzny należała wówczas do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, a sytuacja na granicy litewsko-moskiewskiej była pod koniec XV wieku napięta. W 1486 roku mieszkańcy Lubecza skarżyli się Kazimierzowi Jagiellończykowi na „krzywdy i grabieże” ze strony „ludzi moskiewskich”²³. W latach 1487–1494 toczyła się wojna moskiewsko-litewska²⁴. W 1500 roku Lubecz został odebrany właścicielom – potomkom księcia Mychajła Wierzejskiego przez księcia starodubskiego Iwana Możajskiego, który przeszedł na stronę Moskwy²⁵. W latach 1500–1503 Wielkie

¹⁸ Б. Черкас, *Подільські війни 1362–1380 рр.*, [w:] *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції*, Кам’янець-Подільський 2016, s. 361–362; *История Киева*, т. 1, Киев 1984, s. 221.

¹⁹ О. Русина, *Федір, князь київський*, [w:] *Енциклопедія історії України*, Київ 2013, т. 10, s. 273.

²⁰ Б. Черкас, *Подільські війни*, s. 362.

²¹ Л. Сита, Ю. Ситий, *Городище литовського часу в смт Седнів*, [w:] *Подесення в контексті історичної і природної спадщини*, Чернівці 2018, вип. 1, s. 117.

²² О. П. Моця, Л. Ф. Сита, *Дослідження в смт Седнів у 2015 р.*, „Археологічні дослідження в Україні 2016”, Київ 2018, s. 321–323.

²³ *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, par. L. Anužytė, Vilnius 2004, s. 128–129; *Литовская метрика, отд. 1–4*, ч. 1: *Книги записей, т. 1*, Санкт-Петербург 1910, s. 443–444.

²⁴ В. Волков, *Войны и войска Московского государства*, Москва 2004, s. 31.

²⁵ О. Казаков, *Московско-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі*, Київ 1998, s. 12; Ф. И. Леонтович, *Очерки истории литовско-русского права. Образование*

Księstwo Moskiewskie i Wielkie Księstwo Litewskie toczyły ze sobą wojnę²⁶. Zwycięska Moskwa zabrała prawie wszystkie ziemie czernihowsko-siewierskie. Wielkie Księstwo Litewskie straciło trzecią część swego terytorium: siedemdziesiąt starostw, dwadzieścia dwa miasta i trzysta siódem, a nowa granica moskiewsko-litewska przechodziła w odległości około pięćdziesięciu kilometrów od Kijowa i stu kilometrów od Smoleńska, zapewniając armii moskiewskiej dogodnie miejsca dla zbrojnych wypadów²⁷. Dodatkowo, gdy w latach 1503–1504 do moskiewskiej wołosci homelskiej przyłączono wołosci gorwolską i rzeczycką leżące na prawym brzegu Dniepru, Litwa utraciła kontrolę nad tą ważną arterią wodną²⁸.

W 1508 roku Litwa i Moskwa podpisały układ o rozejmie, lecz na pograniczu wciąż było niespokojnie. W styczniu 1509 roku Zygmunt I wniósł do księcia moskiewskiego skargę na jego ludzi służebnych, którzy prawie po całej linii granicznej, szczególnie w wołosciach naddnieprzańskich, czynić mieli „szkodę i grabieżę”²⁹. W 1511 roku litewscy dyplomaci obarczali moskiewskich urzędników winą za regularne napady na ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego, szczególnie na Lubecz, chociaż splądrowane i zniszczone zostały także Kijów, Połock i Rzeczyca. W składanych listach podkreślano, że bojarzy moskiewscy regularnie grabili mieszkańców pogranicza: „ludzi wielu pobili, a innych do niewoli powiedli”³⁰. Mimo formalnego rozejmu konflikty graniczne nie były więc rzadkością. Przez pewien czas pod panowaniem moskiewskim pozostawał Homel. Po utracie wołosci lubeckiej państwo moskiewskie nie miało dostępu do Dniepru i to wywołało nową wojnę litewsko-moskiewską³¹. Zaczęła się ona w czerwcu 1512 roku, gdy Tatarzy napadli na ziemię siewierską – na Briańsk, Putywl i Starodub³². Latem 1514 roku wojsko moskiewskie zajęło Smoleńsk i próbowało podjąć dalsze działania ofensywne, lecz jego ekspansję

территории Литовского государства, Санкт-Петербург 1894, s. 197; S. M. Kuczyński, *Ziemie czernihowsko-siewierskie*, s. 242.

²⁶ О. Русина, *Сіверська земля*, s. 195.

²⁷ В. Волков, *Войны и войска*, s. 46–47.

²⁸ В. Н. Темушев, *Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе*, Москва 2009, s. 106.

²⁹ *Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 2, Санкт-Петербург 1848, s. 59.

³⁰ *Lietuvos Metrika (1506–1539), Kn. 7, Užrašymų knyga 7*, par. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011, s. 205–207.

³¹ В. Н. Темушев, *Формирование территории Гомейской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.)*, [w:] *Памяць стагоддзяў на карце Айчыны*, Мінск 2007, s. 56.

³² *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 1, Мінск 2007, s. 372; В. Волков, *Войны и войска*, s. 54, 60, 80–81.

zahamowała bitwa pod Orszą, w której zostało rozgromione przez armię pod wodzą Konstantego Ostrogińskiego³³.

Jak widzimy, ziemie czernihowsko-siewierskie, z wyjątkiem wołości osterskiej i lubeckiej, od początku XVI wieku znajdowały się pod panowaniem moskiewskim. Za szczególną można uznać sytuację od roku 1508 do roku 1537 (gdy do Litwy powrócił Homel³⁴). W tym okresie wołość lubecka ze wszech stron była otoczona przez terytoria pod władzą moskiewską – poza niewielkim obszarem między Sożem a Dnieprem, łączącym wołość z Litwą. Po odzyskaniu Lubecza Wielkie Księstwo Litewskie realnie przejęło kontrolę nad Dnieprem³⁵.

W 1522 roku zakończyła się dziesięcioletnia wojna Moskwy z Wielkim Księstwem Litewskim i zawarto rozejm na pięć lat. Zgodnie z umową Kijów, Czerkasy, Żytomierz, Owruć i Lubecz pozostały przy Litwie³⁶. Dokument rozejmowy został potwierdzony 18 lutego 1523 roku. Państwo moskiewskie zobowiązało się przez pięć lat nie podbijać miast, m.in. Kijowa, Lubecza, Rzeczyca, Gorwola. Z kolei Czernihów, Starodub, Poczepe, Homel, Snowsk i inne miasta trafiły pod panowanie Moskwy³⁷.

W traktatach międzynarodowych i dokumentach dyplomatycznych podstawowymi markerami demarkacyjnymi były miasta – siedziby wołości. Niejako a priori przyjmowano, że granica państwowa przebiegała wzdłuż granic wołości. Brak realnie wytyczonych granic sprzyjał przygranicznym konfliktom, oczywista była więc potrzeba ich wyznaczenia w terenie. Pierwsze znane dokumenty związane z działalnością komisji delimitacyjnej pochodzą z lat dwudziestych XVI wieku. Dzięki tym materiałom mamy możliwość odtworzenia lubecko-czernihowskiego i ostersko-czernihowskiego odcinka granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego z państwem moskiewskim. Ich przebieg ustalono na podstawie unikalnego dokumentu – „Rejestru granic czernihowskich” (Olena Rusina datuje ten dokument na 1527 rok)³⁸.

³³ Т. Кемпа, *Вайсковыя здабыткі „рускага Сьціпіёна”. Апавед пра князя Канстанціна Астрожскага*, „Мовіа Вікі”, wyd. spec., 2014, nr 4, s. 84–89.

³⁴ М. М. Кром, „Вдовствующее царство”: *Политический кризис в России 30–40-х годов XVI века*, Москва 2010, s. 168.

³⁵ В. Н. Темушев, *Гомельская земля*, s. 105, 153.

³⁶ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским*, т. 1: (1487–1533), [w:] *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Сборник Императорского русского исторического общества*, т. 35, Санкт-Петербург 1882, s. 632, 640.

³⁷ *Lietuvos Metrika (1506–1539)*, Kn. 7, s. 418–419.

³⁸ О. Русина, *Из спостережень*, s. 296–299; eadem, *Сіверська земля*, s. 125.

„Rejestr granic czernihowskich” nie zawiera informacji dotyczących granic wołości osterskiej województwa kijowskiego. Należy zgodzić się z Oleną Rusiną, że granica czernihowsko-siewierska praktycznie nie została w nim odzwierciedlona³⁹. Zawarte w dokumencie toponimy nie charakteryzują granicy w terenie, lecz opisują szlak wodny, którym wracała komisja z rozgraniczenia ziem czernihowsko-siewierskich, odnotowując po drodze przynależność poszczególnych miejscowości. W „Rejestrze” wymieniono kilka wsi położonych nad rzeką Ostrem, lewym dopływem Desny. Wioska Sitnikowicze, leżąca „powyżej [rzeki] Ostra”, jest określona jako danina podarowana między 1440 a 1455 rokiem „do woli” wielkiego księcia litewskiego Kazimierza IV Jagiellończyka księciu Borysowi Glińskiemu. Wieś Odarczykow to „sioło w dół po Ostrze, podymnego 10”, które weszło w skład wołości osterskiej, ale wcześniej „czernihowskie było”⁴⁰. Obu tych wsi nie udało się zlokalizować. Trzecia osterska wieś, Nowosielica, to osada „na Ostrze, miejska, podymnego 30 i cerkiew świętego Nikoły”⁴¹.

Płynąc w górę Desny, twórcy „Rejestru” spisywali wszystkie duże miejscowości. Z „czernihowskich” wsi jako pierwszy odnotowany został Morowsk („Od ujścia ostrzyńskiego 3 mile w górę po Deśnie Morowiesk, sioło czernihowskie miejskie, podymnego 20”). Następnie w dokumencie wspomniane jest sioło Bodka („po Deśnie w górę [...] trzymał książę Piotr Massalski”). Olena Rusina sądzi, że jest to zniekształcona nazwa wsi Słobódka, będącej we władaniu księcia Piotra Massalskiego od końca XV wieku; badaczka zwraca uwagę, że w literaturze wieś ta błędnie była utożsamiana z leżącymi nad Desną Bodeńkami⁴². Jednak w dokumencie ta miejscowość wymieniona jest pomiędzy wsiami Morowsk i Smolin, dlatego nie może być ani Bodeńkami, ani Słobódką. Prawdopodobnie „Bodka” jest zniekształconą nazwą wsi Bobrówka, która na mapie Aleksandra Jabłonowskiego leży pośrodku między Morowskiem a Smolinem⁴³. Płynąc Desną w stronę Czernihowa komisja odnotowała włości bojarzyna Chaleckiego – wieś Słabin („Słabyn”) i wieś Szerepy (Szerepia; nazwa ta zniknęła) oraz wieś Szestowice („Szostowicze wieś w górę po Diśnie, to wieś bojarska, domów 20”). Koło ujścia do Desny rzeki Snow była wieś Perekop (współczesny Brusilów), w górę rzeki – wsie Rudnia (w innym

³⁹ Eadem, *Сіверська земля*, s. 17.

⁴⁰ *Пам'ять 1527 р. Реєстр границ Черниговских*, [w:] О. Русина, *Сіверська земля*, s. 207–208, 210, 214.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, s. 207–208, 214; Ю. Виноградський, *До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356–1503–1618)*, „Історико-географічний збірник”, т. 3, Київ 1929, s. 129.

⁴³ *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, s. 12.

fragmencie – „Raduń”; nazwa zaginęła), Awdijowicze (współczesna Awdijówka), Kołczow (w innym fragmencie – „Iołczowo”; współczesna wieś Kowczyn), Błystowicze (wieś Błystowa obecnie leży w starorzeczu rzeki Desny), wieś Uszno (Usznia) i wieś Chorobor (współczesna wieś Makoszyne⁴⁴; „wieś w górze Disny, trzymał Gliński, domów sto było”). W innym fragmencie tekstu pomiędzy siołami Awdijowicze i Kołczów wspomniana jest wieś Husawycze („w górę Disny, miejska, dymów 7”)⁴⁵.

W dalszej części „Rejestru” spisane są miejscowości położone nad różnymi dopływami Desny. Nad rzeczką Snow leżały wsie Kłoczów i Snowiesk („Wieś Snowiesk, miejska, domów 50 było”; współczesny Siedniów). Następnie w dokumencie wspomniane zostało sioło Kuryłów nad rzeczką Sułą, jednak zgodzimy się z O. Rusinową, że zamiast „na Sule” powinno pewnie być „na Snowie”, ponieważ autor opisu konsekwentnie trzyma się kolejności wsi – tym bardziej że jako następną wymienił Smaniesk („miejska, w górę do Snowa, domów 30 było”; współczesna wieś Smacz). W innym fragmencie tekstu przed Smanieskiem wspomniana jest wieś Mokiszyn (współczesna wieś Makoszyne)⁴⁶. Na kolejnych stronach dokumentu opisane jest już pogranicze czernihowsko-lubeckie: sioło Welika Wes (Welika Wiś), Małaja Wes (Małaja Wiś) nad rzeką Świń (współczesna rzeka Zamglaj), wieś Mały Listwen i „Swibryż” (Sibiereż), rzeka Biłous („Boławis”) i wieś Rudka („Sioło Mieźrud miejskie”)⁴⁷. Ustanowione w latach dwudziestych XVI wieku granice wołości lubeckiej z Czernihowszczyzną przetrwały do początku XVII stulecia.

Jak widać, podstawowymi elementami demarkacyjnymi przy wytyczeniu granic w prezentowanym „Rejestrze” są nazwy miejscowości, czasami podani są ich właściciele („trzymał Gliński”; „Wieś [...] miejska”; „wieś bojarska”) albo liczba domów („dymów”). Pojawiają się w nim też hydronimy – nazwy rzek i rzeczek. Wydaje się to oczywiste: z jednej strony ciekły wodne stanowiły naturalne granice, z drugiej – wzdłuż rzek przemieszczała się komisja graniczna opisująca przynależność nadbrzeżnych miejscowości. Co jednak ciekawe, rzeki najczęściej wymieniane były w charakterze szlaku komunikacyjnego, po którym przemieszczali się komisarze przy wytyczeniu granicy. W dokumencie nie występują natomiast tradycyjne markery demarkacyjne, charakterystyczne

⁴⁴ О. О. Васюта, *Літописне місто Хоробор (до питання локалізації)*, [w:] *Чернігівські старожитності: Науковий збірник*, Чернігів 2008, s. 96–103; Ю. С. Виноградський, *Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості*, [w:] *Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали*, Київ 1928, s. 148–151; idem, *До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV*, s. 119.

⁴⁵ *Пам'ять 1527 р.*, s. 207–208, 210, 214.

⁴⁶ Ibidem, s. 207–217.

⁴⁷ Ibidem, s. 207–208, 210, 214.

w tych czasach w Wielkim Księstwie Litewskim, czyli „kopce” (sztucznie nasypane) lub „kurhany”, co należy tłumaczyć przebiegiem granicy wzdłuż rzek.

Należy przypuszczać, że wytyczenie granic międzypaństwowych wyłącznie w terenie było utrudnione z powodu położonych na pograniczu moskiewsko-litewskim dużych majątków klasztornych. Na przykład posiadłości monasteru kijowsko-pieczerskiego rozpościerały się nie tylko na terenach starostwa osterskiego i starostwa czarnobylskiego wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale także częściowo znajdowały się w granicach państwa moskiewskiego. Monaster kijowsko-pieczerski władał również ziemiami na południu wołości lubeckiej, czyli na samej granicy z Moskwą. Ponadto naturalną przeszkodę stanowiły bagna Wydra i Werszyny.

Niestety nie mamy informacji o dokładnym przebiegu wewnętrznych granic administracyjnych w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Problem polega na dosyć ogólnikowym ich odzwierciedleniu w dokumentach. Na przykład w liście Zygmunta II Augusta do Wołochów z powiatu kijowskiego datowanym 3 stycznia 1566 roku granice wołości zostały tak opisane: „Granicą mozyrską do granicy bragińskiej, a bragińską granicą do Dniepra, po lewej stronie zostawiając wołość rzeczycą, do Lubecza, a z Lubecza w dół Dnieprem po obie strony Dniepra, aż do rzeki Desny, do Ostra, stąd do Kijowa Dnieprem, do Łowu, do Czerkas i Kaniowa i do Białej Cerkwi”⁴⁸. Jak widzimy, nie jest to dokładny opis przebiegu granicy, z wyjątkiem tych jej odcinków, które pokrywały się z granicami naturalnymi – rzeczkami.

W terenie zmiana granic administracyjnych często następowała w wyniku zmiany właścicieli majątków. Na przykład w 1560 roku od starostwa osterskiego została odłączona wieś Czernin, która przeszła w prywatne władanie: Zygmunt II August 28 listopada 1560 roku podarował wieś „na wieczność” dzierżawcy czarnobylskiemu panu Skuminowi Lwowiczowi Tyszkiewiczowi⁴⁹. Możliwe, że próby przejęcia Czernina były czynione wcześniej. W materiałach „Inwentarza wołości osterskiej” z 1550 roku Czernin wymieniony jest jedynie z zaznaczeniem jego przynależności do Ostra: „sioło Osterskie Cernino”⁵⁰. Proces zmiany przebiegu granicy pomiędzy jednostkami administracyjnymi wynikającej ze zmiany właścicieli majątności dobrze ilustruje też przykład

⁴⁸ *Литовская метрика, отд. 1–2, ч. 3: Книги Публичных Дел*, Юрьев 1914, т. 1, столб. 842.

⁴⁹ *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37*, par. D. Baronas, Vilnius 2011, s. 419–420; Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 272, ark. 4; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у м. Києві [Oddział Rękopisów Narodowej Biblioteki Ukrainy im. W. I. Wernadzkiego w Kijowie] (dalej: IP НБУ), ф. 66, спр. 59, арк. 23.

⁵⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. 56.03, ark. 12v.

przygranicznych wsi starostwa lubeckiego. Przynależność administracyjna wsi Kołodczyce zmieniła się 29 stycznia 1541 roku, gdy przeszła z powiatu lubeckiego do powiatu rzeczyckiego; w potwierdzającym ten akt dokumencie stwierdzono: „ludzie z Kołodczyc od dawna są wieśniakami naszej wołości jednej rzeczyckiej”⁵¹. Ta i inne wioski starostwa lubeckiego zostały zagarnięte przez magnatów Wiśniowieckich, którzy byli właścicielami sąsiednich dóbr Brahin. Już pod polską koroną, w 1574 roku Wiśniowieccy uważali za swoje przygraniczne wsie Hałki, Hubarowicze, Pierka (Pijerka), Siewkowce (Siwce)⁵². Rewizory królewscy w 1633 roku odnotowali zajęcie przez Wiśniowieckich należącej do powiatu lubeckiego wsi Maleczyn: „To sioło ma wielkie obciążenie ze swoich gruntów, które im zabierają do namiestnika księcia Wiśniowieckiego do Bragina; aby wtedy szkody gruntom króla jegomości nie było, pan starosta ma o co się postarać”. Taka sama była sytuacja wsi Derażycze i Klikowicze tegoż starostwa lubeckiego⁵³.

Jak pokazuje przedstawiony przykład, niewątpliwie dokładna rekonstrukcja granic administracyjnych nie jest możliwa bez rozpoznania systemu własności ziemskiej i nadań, co z kolei utrudnia niedostateczna baza dokumentalna.

Po unii lubelskiej w 1569 roku województwo kijowskie zostało włączone do Korony Polskiej. Podział administracyjny wprowadzony w okresie przynależności tego obszaru do Wielkiego Księstwa Litewskiego w zasadzie się nie zmienił. Przygraniczne położenie miały nadal starostwa osterskie i lubeckie województwa kijowskiego, które klinem wcinęły się we władania moskiewskie.

Wojny inflanckie (1558–1583) nie ominęły ziem czernihowsko-siewierskich, a konflikty graniczne trwały nawet po ich zakończeniu. W 1585 roku car moskiewski Fiodor I Iwanowicz (1584–1598) odnotował, że poddani koronni nieustannie napadali na pograniczne zamki moskiewskie⁵⁴. Plądrowanie ziem moskiewskich przybierało coraz większą skalę. Osterscy kozacy i bojarzy dotarli aż do Nowogrodu Siewierskiego. W 1585 roku czterystoosobowy zagon osterskich kozaków i bojarów splądrował nowogrodzko-siewierskie wsie Obołoń i Rybotyn⁵⁵. W 1586 roku posłowie króla Stefana Batorego wysłuchali skargi dyplomatów moskiewskich na konflikty graniczne i gwałty na pograniczu:

⁵¹ *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, par. S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė, Vilnius 2003, s. 120–122; В. Н. Темушев, *Гомельская земля*, s. 85.

⁵² *Акт о разделе имения Брягин. 1574 г.* [Публикация М. Ф. Спірыдонова], [w:] *Беларускі археаграфічны штогоднік*, Мінск 2000, вып. 1, s. 186.

⁵³ Ю. Мищик, *Albaruthenica*, Київ 2018, s. 53–54.

⁵⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604)*, par. A. Baliulis, Vilnius 2009, s. 11–12.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 13.

„A w granicznych wielu miejscach [...] W Czernihowie ludzi naszych biją i rabują”⁵⁶. W czasie negocjacji obu stron, które odbyły się w Moskwie w grudniu 1587 roku, wśród pretensji pod adresem Rzeczypospolitej ponownie zgłaszano grabieże i rozboje graniczne: „I we wszystkich siewierskich miastach ludziom naszym niepokój wielki czynią i naszych ludzi grabią”⁵⁷. W liście wysłanym w 1588 roku przez cara Fiodora Iwanowicza do Kijowa i Ostry znowu była mowa o grabieży: „Złodzieje chodzą i kradną na twojej, królu, Ukrainie, w Putymlu, w Rylsku i Briańsku”⁵⁸.

W 1591 roku to dyplomaci Rzeczypospolitej skarżyli się do posłów moskiewskich na napady ich ludzi na osterskie „ziemie i sioła”⁵⁹. Przedstawiciele Moskwy z kolei wypomnieli, że książę Aleksander Wiśniowiecki „pobił” na granicy putywelskiej dwieście „dzieci bojarских”⁶⁰. W tym samym roku zawarto pokój na dwanaście lat (miał obowiązywać do 1602 roku). Car Fiodor I Iwanowicz zobowiązał się nie podbijać Kijowa, Kaniowa, Żytomierza, Owrucza, Lubecza, Homla, Bragina, Rzeczycy i Gorwola⁶¹.

W maju następnego, czyli 1592 roku urzędnicy moskiewscy skarżyli się na graniczne „krzywdy” ze strony Rzeczypospolitej. Szczególne pretensje wysuwano pod adresem księcia Aleksandra Wiśniowieckiego, który objął w posiadanie wiele terenów na pograniczu⁶². Z kolei w 1593 roku osterscy bojarzy i kozacy ponownie splądrowali ziemie czernihowsko-siewierskie: „i na Siewierszczyźnie w czernihowskim powiecie szeregiem ziem, przechodząc przez granicę, zawładnęli i wiele włości spustoszyli, przychodząc bezustannie zwyczajem wojskowym za granicę, bartników i siewierzan biją i grabią”. Władza moskiewska niebezpiecznie oskarżała o zorganizowanie tego wypadu rabunkowego starostę osterskiego Ławryna Ratomskiego. W lipcu 1593 roku zagon osterskich kozaków i bojarów napadł na czernihowską wieś Smolin (prawdopodobnie jest to współczesna wieś Smolanka w rejonie kulikowskim). Zginęło wtedy pięćdziesiąt czernihowskich służących i strzelców, ucierpieli również starcy z kijowskiego Pustynno-Mykolskiego monasteru (monaster znajdował się na terytorium Rzeczypospolitej, ale nadal posiadał włości na moskiewskiej Czer-

⁵⁶ Ibidem, s. 30–31.

⁵⁷ Ibidem, s. 96–98.

⁵⁸ Г. Н. Анпилогов, *Новые документы о России конца XVI – начала XVII века*, Москва 1967, s. 125–126; О. Русина, *Сіверська земля*, s. 17.

⁵⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593*, s. 177.

⁶⁰ Д. Вирський, *Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)*, Київ 2016, s. 111.

⁶¹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593*, s. 135–137.

⁶² Ibidem, s. 188–192, 193–198, 201–202.

nihowszczyźnie)⁶³. Natomiast w przywileju króla Zygmunta III dla osterskich bojarów z 25 kwietnia 1596 roku wspomniane zostały szkody wyrządzone przez wroga mieszkańcom Oстера: „na tej Ukrainie z wielką szkodą swoją i z niebezpieczeństwem”⁶⁴.

Nieuregulowane granice wywoływały ciągłe konflikty, dlatego pilna była potrzeba ich demarkacji. W 1601 roku w wyniku negocjacji przedstawicieli Rzeczypospolitej i Moskwy ustalono, że granicę wytyczą na miejscu, w terenie, wyznaczeni do tego zadania sędziowie. Każda ze stron miała przysłać pięćdziesięciu sędziów („między sobą na obie strony sędziów z obu stron po równo, ze strony po pięćdziesiąt osób”⁶⁵). W swojej pracy sędziowie mieli się opierać na zeznaniach najstarszych autochtonów: „przybyli sędziowie po uzyskaniu od starców prawdy z obu stron uczynią granicę”⁶⁶. Za priorytetową uznano demarkację na trzech odcinkach, obejmujących powiaty czernihowski, putywelski i nowogrodzki (Nowogród Siewierski)⁶⁷. Przed rozpoczęciem działalności komisja miała obowiązek złożenia przysięgi⁶⁸. Jednak planowane spotkanie komisji demarkacyjnej nie odbyło się, ponieważ Moskwa rozpoczęła działania wojenne: „hospodar moskiewski Borys [Borys Godunow był carem w latach 1598–1605 – I. K.] [...] sędziów w terminie nie wysłał, ale posłał wojewodów swoich z Czernihowa i z Putywła, z wojskiem, z armatami i z innym orężem”⁶⁹.

W 1602 roku, podczas podpisywania nowego rozejmu na dwadzieścia lat, ponownie ustalono, że demarkację w terenie przeprowadzi wspólna komisja. Podobnie jak wcześniej, komisja, w której skład wchodziłoby po pięćdziesięciu sędziów z każdej strony, miała wytyczyć przebieg granicy wykorzystując zeznania najstarszych autochtonów: „uzyskać prawdę, z obu stron po tych wszystkich miejscach uczynić rubież we wszystkim, jak było dawniej, po wszystkich miejscach po starych rubieżach”⁷⁰. Jednak w maju 1602 roku zamiast plano-

⁶³ Ibidem, s. 196.

⁶⁴ *Архив Юго-Западной России*, ч. 8, т. 5, Киев 1907, s. 274–275.

⁶⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593*, s. 219–220.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Н. П. Василенко, *Територія України XVII в. (розвідка з історії права)*, [w:] *Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія*, Київ 1927, s. 114.

⁶⁹ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским*, т. 4: *Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранных. Сборник Русского исторического общества*, т. 137, Москва 1912, s. 621.

⁷⁰ Н. Бантыш-Каменский, *Переписка между Россиею и Польшею по 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам Управлявшим Московским Архивом Коллегии Иностранных дел*, ч. II, „Чтения в историческом обществе древностей Российских”,

wanej demarkacji zagony czernihowskiego i putywelskiego wojewody napadły na dobra książąt Wiśniowieckich – na miasto Pryłuki i spalili je⁷¹.

Zimą na przełomie 1603/1604 roku Wiśniowieccy zaczęli organizować chętnych do udziału w wyprawie na Moskwę z pretendentem do tronu moskiewskiego „carewiczem” Dymitrem Samozwańcem na czele. Jednym z inicjatorów wyprawy był starosta osterski Michajło Ratomski. Doszedł on z armią Samozwańca do Moskwy i przebywał tam przez pewien czas, ale jeszcze przed śmiercią Dymitra w 1606 roku wrócił do domu⁷².

Za panowania Wasyla Szujskiego (1606–1610) podjęto kolejną próbę uregulowania stosunków z Rzeczpospolitą i ustalenia granicy. Podobnie jak w 1602 roku, najczęściej problemów sprawiał odcinek czernihowsko-osterski i wspólnie zdecydowano o jego kolejnym wytyczeniu: „A w pierwszej kolejności granice Ostra i Czernihowa...”⁷³ Przy okazji delegacja koronna przypominała carowi Wasylowi, że zgodnie z zawartą umową miał on „nie podbijać” Kijowa, Kaniowa, Czerkas, Żytomierza, Owrucza, Lubecza, Homla wraz z „włościami”⁷⁴.

W 1608 roku w wyniku negocjacji między Rzeczpospolitą a Wielkim Księstwem Moskiewskim zawarto rozejm na trzy lata i jedenaście miesięcy. Państwo moskiewskie zobowiązało się „nie zaczepiać niczym miasta Kijowa z włościami, miasta Żytomierza z włościami, miasta Owrucza z włościami, miasta Lubecza z włościami, miasta Homla z włościami”⁷⁵. Podczas pertraktacji podniesiona została kwestia granic, więc po raz kolejny postanowiono powołać komisję do ich wytyczenia⁷⁶. Jednak kolejna wojna, która mimo rozejmu wybuchła w 1609 roku, zaprzepaściła te plany.

Po rozejmie w Dywilinie w 1618 roku dotychczasowe granice państwowe stały się wewnątrzpaństwowymi granicami administracyjnymi, lecz problem ich wytyczenia pozostał, ponieważ nie dokonano należytej demarkacji. Podczas królewskiej lustracji starostwa osterskiego w 1628 roku lustratorzy dokładnie opisali jego granice. Zaczynając od wsi Łutawa, linia graniczna biegła do wsi

кн. 1, ч. 2, с. 41; *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским*, т. 4, с. 62–63, 67, 70–71.

⁷¹ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским*, т. 4, с. 621.

⁷² М. Н. Александрович, *Остерский уезд. Историческое описание*, Киев 1881, с. 29, 78; О. В. Бузун, *Історія Остерщини (нариси історії)*, Чернігів 2010, с. 78–79; W. Woźniński, *Województwo kijowskie*, s. 236.

⁷³ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским*, т. 4, с. 621.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 702.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 702, 703, 712.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 703–704, 715.

Koropje i dalej do Desny po rzeczce Smolance. Wzdłuż Smolanki ciągnęła się granica z kapitaństwem (od 1635 roku – starostwem) czernihowskim. Obok znajdowały się ziemie włości łukarzewskiej bojarów Biłyków, Olbin i Machnica, a bliżej Desny – Hadenowszczyzna. Morowsk w ziemi koropskiej do starostwa nie należał. Następnie granica wiodła wzdłuż Smolanki do Ostra i dalej w górę tej rzeczki – do ujścia do rzeki Oster dopływu Dziewica (Diwycia). W górnym biegu Dziewicy granica omijała dąbrowę i kierowała się do Iwanickiego Rogu, gdzie był Kurhan Płoski (współczesna wieś Płoskie). Nad rzeczką Smolanką leżała wieś Kozar oraz ziemia ukolska ze wsiami Kobiżcza, Heklin, Nosiwka i Diwycia. Od Kurhanu Płoskiego granica szła po rzece Desnie, przechodząc przez Iwanicki Róg, Iwanicką Dąbrowę, ujście rzeki Zwydowец, górny bieg rzeki Supiej i dalej – do rzeki Hedra i górnego biegu rzeki Basanki, a nią do rzeki Śmierdzijewki, którą docierała do ujścia rzeki Zwydowец. Dalej granica wiodła po rzece Supoj aż do ujścia rzeki Płoska Ruda (tam gdzie leży współczesna wieś Ruda), następnie mijając kilka błot biegła do Jeziora Spasowego i między Rożnami a slobodą Puchiwka wychodziła do Desny⁷⁷. Po drugiej stronie Desny znajdowały się osterskie wsie Żukin, Bodeńkowce i Wypowziw⁷⁸. Między tymi wsiami a Dnieprem rozlewały się ogromne bagna Wydra, które powodowały, że ta część starostwa była nieprzydatna do zamieszkania i zagospodarowania.

Jak widzimy, lustratorzy posłużyli się tradycyjnymi markerami granicy: w swym opisie podali nazwy miejscowości i ziem (czasami z dodaniem ich właścicieli), nazwy błot i rzeczek (wykorzystując informacje dotyczące dopływów, kierunku przepływu, źródeł i ujścia rzek), nazwy dąbrów, a także jednego wielkiego kurhanu – Kurhanu Płoskiego.

Po przyłączeniu ziem czernihowsko-siewierskich do Rzeczypospolitej pojawił się problem nowej, przesuniętej na wschód granicy z państwem moskiewskim. Planowano, że w celu przeprowadzenia demarkacji zjadą się sędziowie graniczni. Jednak zasadnicze rozbieżności w rozgraniczeniu spornych terytoriów (na przykład wołości komarnickiej) nie pozwoliły na dokonanie delimitacji, a wojna smoleńska, toczona między państwem polsko-litewskim a państwem moskiewskim w latach 1632–1634, zerwała ten proces. Nowa próba ustanowienia granic między obu państwami miała być podjęta po zawarciu pokoju w Polanowie w 1634 roku⁷⁹.

Zgodnie z umową zjazd komisji zaplanowano na 1 października 1634 roku. Praca komisji miała rozpocząć się od wymiany listów uwierzytelniających oraz

⁷⁷ О. В. Бузун, *Історія Остерцини*, s. 89–93.

⁷⁸ М. Н. Александрович, *Остерский уезд*, s. 90; О. В. Бузун, *Історія Остерцини*, s. 93.

⁷⁹ Н. П. Василенко, *Територія України XVII в. (розвідка з історії права)*, [w:] *Ювілейний збірник*, s. 113–114.

złożenia przysięgi przez królewskich komisarzy granicznych i carskich sędziów granicznych. Nowa granica (tzw. perejesławska) między Rzeczpospolitą a państwem moskiewskim w znacznej mierze pokrywała się z dawną granicą administracyjną, w związku z czym dopuszczono wykorzystanie zeznań najstarszych autochtonów. Granicę znaczone za pomocą zaciosów na drzewach (zazwyczaj na dębach); po stronie moskiewskiej wyrzynano pojedynczy krzyż, po polskiej – podwójny. Na zakrętach granicy usypywano kopce, w niektórych ustalonych kompromisowo miejscach zakopywano kamienie, kości zwierząt, stare narzędzia. Delimitacja zakończyła się sporządzeniem dokładnego opisu granicy i wymianą protokołów⁸⁰. Prace w terenie były najwyraźniej prowadzone z niezbyt wielkim zaangażowaniem, ponieważ biskup kijowski Aleksander Sokołowski oceniając na sejmie w 1643 roku działalność komisji „moskiewskiej” podkreślił, że nie wykonała ona swego zadania. Proces demarkacji był hamowany zarówno przez „moskiewską upartość”, jak i przez osoby prywatne – właścicieli majątków⁸¹; ukraiński historyk Piotr Kułakowski podkreśla, że brak dokładnie wyznaczonej granicy państwowej pozwalał urzędnikom magnackim na kolonizację pogranicza⁸². Z trudem, w wyniku licznych kompromisów i uzgodnień delimitacja komarnickiego odcinka granicy zakończyła się w 1645 roku, prejesławskiego – w 1647 roku, a trubczewskiego – w 1648 roku⁸³.

Po utworzeniu województwa czernihowskiego największa zmiana granic w regionie była związana z włączeniem starostwa lubeckiego (lubecko-łojewskiego) do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Była to rekompensata terytorialna dla Litwy, która poniosła straty w następstwie odebrania przez państwo moskiewskie w 1646 roku Trubczewska z okolicznymi ziemiami. Aby uniknąć konfliktu wewnętrznego z Litwą, w 1646 roku sejm warszawski uchwalił inkorporację starostwa lubeckiego i łojewskiego do powiatu starodubskiego w województwie smoleńskim Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸⁴. W konsekwencji granica administracyjna między starostwem lubeckim województwa kijowskiego a województwem czernihowskim ponownie stała się granicą państwową (w ramach Rzeczypospolitej).

Jednym z podstawowych problemów przyłączonych do Rzeczypospolitej ziem czernihowsko-siewierskich pozostało rozgraniczenie szlacheckich i państwowych dóbr ziemskich. W wyniku podniesienia tej sprawy na sejmie w 1638

⁸⁰ П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина*, s. 197; W. Godziszewski, *Granica polsko-moskiewska*, s. 10.

⁸¹ П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина*, s. 206.

⁸² Ibidem, s. 198.

⁸³ Ibidem, s. 209, 225.

⁸⁴ І. В. Кондратьєв, *Любецьке староство*, s. 214–215.

roku rozpoczęła pracę specjalna komisja. Konstytucja sejmu z 1641 roku odnotowała zakończenie demarkacji, ale usypywanie kopców granicznych jeszcze wtedy trwało⁸⁵.

Ustalenie i opisanie granicy nie gwarantowało jednak jej trwałości, gdyż w grę wchodziły kwestie własności, posiadania. Zmiana granic administracyjnych stawała się jednym z instrumentów walki między wielkimi właścicielami ziemskimi. Częste w regionie zmiany przynależności administracyjnej poszczególnych miejscowości, a także ziem, miały związek z interesami magnatów – Aksaków, Wiśniowieckich i Kalinowskich. W pierwszej połowie XVII wieku miasteczko Kozar zmieniało przynależność ze starostwa osterskiego na czernihowskie i odwrotnie⁸⁶. W 1628 roku miasteczko Browary należało do starostwa osterskiego, ale większa część okolicznych ziem była w posiadaniu książąt Wiśniowieckich; później miejscowość przeszła na ich własność i odpadła od starostwa. W 1648 roku książę Jeremi Wiśniowiecki przekształcił miasteczko w swoją twierdzę⁸⁷.

Utworzenie w 1635 roku województwa czernihowskiego wymagało rozgraniczenia jego obszaru i sąsiadujących z nim ziem. Wytyczenie granic województwa czernihowskiego z województwem kijowskim (w rzeczywistości była to dawna granica koronno-moskiewska, która funkcjonowała do 1618 roku) powierzono staroście osterskiemu Stefanowi Aksakowi, licząc na jego doświadczenie w przeprowadzaniu delimitacji w 1646 roku pomiędzy starostwem osterskim a starostwem gogolewskim⁸⁸. Ówczesne granice starostwa osterskiego z województwem czernihowskim zostały pod kierunkiem Aksaka poprowadzone następująco: „Począwszy od Lutowy [Łutawy – I. K.], stare granice osterskie idą rzeką Desną do rzeczki Smolanki [...] Smolanką do rzeki Ostra i Ostrą do ujścia rzeki Dziewicy i potem Dziewicą do górnego biegu jej koło mogiły Łusty [...]. Stąd do Iwanickiego Rogu, gdzie kurhan płaski”⁸⁹. Toponim „Łusty” znajdujemy na planach działek koło miasteczka Gogolew w powiecie osterskim z lat 1885–1886, wśród nazw innych nieużytków i uroczysk⁹⁰. Jego

⁸⁵ П. Кулаковський, *Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 р.*, „Україна Модерна”, 2001, ч. 6, s. 113–138; idem, *Чернігово-Сіверщина*, s. 230–231.

⁸⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie] (dalej: ЦДАУК), Колекція мікрофільмів – 36, оп. 1, спр. 204, арк. 7зв.–8; П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина*, s. 255.

⁸⁷ О. Мальченко, *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)*, Київ 2001, s. 113.

⁸⁸ ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 5385, арк. 3зв.

⁸⁹ *Архив Юго-Западной России*, ч. 7, т. 1, Киев 1886, s. 345; О. В. Бузун, *Історія Остерщини*, s. 52.

⁹⁰ Державний архів Чернігівської області у Чарнігаві [Archiwum Państwowe Obwodu Czernihowskiego w Czernihowie], ф. 156, оп. 2, спр. 60, арк. 1–7.

pojawienie się związane jest działalnością gospodarczą osterskich mieszczan Łustów (Wasył Łusta – 1552 rok⁹¹; Mychajło Łust – 1767 rok⁹²).

Osobno wspomniemy o sposobie ustalania granic własności prywatnej. Do udowodnienia praw własnościowych wykorzystywano świadków. Udział świadków zeznających pod przysięgą był dodatkową gwarancją zachowania granic, ponieważ kopce usypane w terenie były dość prymitywnymi i nietrwałymi znakami granicznymi⁹³.

Podczas trwającego w latach trzydziestych–czterdziestych XVII wieku konfliktu majątkowego między kijowskim monasterem wydubickim a starostą osterskim Stefanem Aksakiem mnisi rozgraniczyli włości wykorzystując istniejące „kopce” (w dokumencie wspomniano o dwudziestu czterech kopcach). Bieg linii granicznych wyznaczały też koryta rzek Desny i Jażwinki, położenie lasów, uroczysk i opatrzonych nazwami gruntów⁹⁴. W innym dokumencie dotyczącym rozgraniczenia ziem monasterskich wymienione były wsie i ziemie, smolarnie, rzeczki, stawy („Cariew”), błota, lasy („Chlibowicyń”), dąbrowy, pola, jary, stary trakt („zamknięty gościniec”) i ścieżki („Bogdanowa”) oraz kopce. Co ciekawe, jedna z granic ziem monasterskich prowadziła wzdłuż granicy dzielącej starostwo osterskie i gogolewskie: „które kopce dzielą królewskie starostwo osterskie od starostwa gogolewskiego”. Koło drogi usypany był największy kopiec – „narożny wielki kopiec nad tym drugim gościńcem kijowskim”. W niektórych dokumentach odnotowano stare kopce: „kopiec na polu za błotem Chwesim stary, za rubieżami dąb na granicy starej”⁹⁵.

Podział administracyjny Rzeczypospolitej został zburzony w połowie XVII wieku, gdy na Lewobrzeżu Północnym wprowadzono sotenno-pułkową administrację Hetmanatu. Nowa struktura nie odpowiadała granicom jednostek administracyjnych okresu Rzeczypospolitej. Czernihów, były ośrodek wojewódzki, został siedzibą pułku kozackiego. Byłe ośrodki starostw województwa kijowskiego Oster i Lubecz stały się centrami sotennymi. Sotnia osterska początkowo weszła w skład pułku niżyńskiego⁹⁶, później perejesławskiego⁹⁷, a następnie kijowskiego⁹⁸. Sotnia lubecka znalazła się w składzie pułku czernihowskiego,

⁹¹ *Архив Юго-Западной России*, ч. 7, т. 1, s. 592–598; О. В. Бузун, *Історія Остерцини*, s. 72–77; М. Н. Александрович, *Остерский уезд*, s. 73–77.

⁹² ЦДАУК, ф. 71, оп. 3, спр. 50, арк. 27.

⁹³ Н. П. Василенко, *Територія України*, s. 115.

⁹⁴ ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 5385, арк. 2–3; *Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст.*, Київ 2017, s. 454–456.

⁹⁵ ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 5385, арк. 3зв.

⁹⁶ В. Заруба, *Адміністративно-територіальний устрій*, s. 71, 72.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 77.

⁹⁸ М. Н. Александрович, *Остерский уезд*, s. 50; О. В. Бузун, *Історія Остерцини*, s. 60.

prawobrzeżna część starostwa lubecko-łojewskiego pozostała w Wielkim Księstwie Litewskim. W przeciwieństwie do Ostra naddnieprzański Lubecz pozostał miastem przygranicznym, gdyż granica z Wielkim Księstwem Litewskim wiodła wzdłuż Dniepru. W celu ochrony granicy Hetmanatu nad Dnieprem ulokowano placówki obserwacyjno-obronne z garnizonami kozackimi⁹⁹. Na Kijowszczyźnie, gdzie granica z Rzeczpospolitą miała charakter lądowy, wyznaczał ją usypany wał („wałek”), jednak był on niewielkich rozmiarów i w sytuacjach problemowych powoływano się na pamięć najstarszych mieszkańców terenów przygranicznych¹⁰⁰. Sytuacja zmieniła się po drugim rozbiórce Rzeczypospolitej w 1792 roku, gdy Prawobrzeże weszło w skład Imperium Rosyjskiego.

W Hetmanacie zostały zachowane dawne tradycje wytyczania granic zarówno administracyjnych, jak i własnościowych. W 1658 roku przy rozgraniczeniu ziem wsi Krechajów w starostwie osterskim wykorzystano różnorodne elementy topografii do oznaczania granic. W dokumencie wymienione są lasy, uroczyska, zagajniki, groble, jedna huta, dwa jeziora i jedno źródło, jednak podstawowymi znacznikami były kopce i podobne do nich kształtem mogiły. Dokładnie opisano ówczesny stan kopców: „na górze kopiec okrągły niski, dalej na górze trzeci kopiec”; „kopiec mały [...] jeden”; „na łące kopiec niski rozbity”; „niewysoki siódmy kopiec okrągły”; raz określono materiał, którego użyto do wypełnienia kopca – był to węgiel: „kopiec jakby sążni ze trzy, w którym węgiel jest”. W charakterze kopców granicznych wykorzystywano mogiły i także dokładnie je opisywano: „dwie mogiły niewysokie, a trzecia mogiła mała”; „mogiła okrągła kupa pod pole”; „mogiła jakby kopiec przydrożny”; „mogiłka jakby kopiec”; „mogiłka podobna do kopca przy samej drodze”¹⁰¹.

Pod koniec XVII wieku potomek osterskich bojarów Kondrat Batoch oskarżał sąsiadów o samowolne niszczenie granicy: „kopców samowolnie nakopali”¹⁰². W 1690 roku ihumenia Trofimia z leżącego niedaleko Baturyna kerbutowskiego (nowomłyńskiego) monasteru otrzymała od Iwana i Piotra Oleksijewiczów¹⁰³ dokument z informacją, że z rozkazu Iwana Mazepy, który uniwersałem ograniczał majątki klasztorne, na ich granicy usypano kopce: „z rozkazu hetmana znane osoby dokonały rozgraniczenia i postawiły kopce

⁹⁹ А. Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание*, Киев 1851, s. 204–205.

¹⁰⁰ С. Шамрай, *До історії Київської сотні Київського полку*, [w:] *Історико-географічний збірник*, Київ 1928, т. 2, s. 137.

¹⁰¹ IP НБУВ, ф. II, спр. 27824, арк. 1–2.

¹⁰² ЦДІАУК, ф. 71, оп. 2, спр. 18, арк. 1зв.

¹⁰³ Филарет, *Кербутовский девичий монастыр*, „Черниговские Епархиальные Известия. Прибавление”, 15.02.1865, s. 112.

i znaki, aby każdy mógł się swego trzymać”¹⁰⁴. W 1773 roku duchowny Jakow Pieskowski z Ostra skarżył się na kozaka sotni nosowskiej Hryćka Tkacza, że ten „gwałtownie [...] rozkopał kopce, czym uszkodził granicę”¹⁰⁵.

Praktyka demarkacji za pomocą kopców niespodziewanie została wykorzystana przy rozgraniczeniu namiestnictwa kijowskiego od czernihowskiego (istniały one w latach 1781–1796). W 1788 roku specjalna komisja, wytyczając granicę administracyjną, kazała wykopać jamy graniczne, do których nasypało się węgiel i nakryto je darnią. Zewnętrznie znaki te przypominały kopce: wyglądały „na podobieństwo kurhanów”¹⁰⁶. Od 1802 roku granica między namiestnictwami stała się granicą między guberniami Imperium Rosyjskiego.

Rozpatrując zagadnienie ustalania granic międzynarodowych i administracyjnych na ziemiach czernihowsko-siewierskich w XIV–XVIII wieku należy zauważyć, że ich charakterystyczną cechą jest ciągłość – bardzo często nowe granice wytyczano według biegu starszych. Praktyka wyznaczania granicy państwowej między Wielkim Księstwem Litewskim a Wielkim Księstwem Moskiewskim w terenie, zapoczątkowana już w latach dwudziestych XVI wieku, trwała do początku XVII stulecia. W sporządzanej w trakcie prac demarkacyjnych dokumentacji podstawowymi markerami do oznaczania granic były makrotoponimy – nazwy większych miejscowości; w Wielkim Księstwie Litewskim w traktatach międzynarodowych zazwyczaj wymieniano miasta będące siedzibą wołosci. Podobną funkcję pełniły hydronimy – nazwy rzek. Do demarkacji w terenie państwa-strony wyznaczały specjalne międzypaństwowe komisje graniczne, których członków nazywano sędziami. W trakcie rozmów dyplomatycznych obie strony starały się opóźnić rozpatrzenie kwestii granicznych, próbując wynegocjować pewne preferencje. Następnie prace komisji „granicznych” były odsuwane w czasie, a niekiedy całkowicie zrywane. Co ciekawe, komisje delimitacyjne zazwyczaj nie opisywały własności cerkiewnej i monasterskiej. Po przyłączeniu ziem czernihowsko-siewierskich do Rzeczypospolitej granice międzypaństwowe stały się wewnętrznymi granicami administracyjnymi, które również potrzebowały demarkacji. Przy wytyczaniu granic jednostek administracyjnych (starostw lub województw) rewizorzy posługiwali się mikrotoponimami – takimi jak nazwy gruntów, „ostrowi” (działek), bagien, lasów, zagajników, dróg itp. Jedną z częstych przyczyn zmiany granic administracyjnych (a niekiedy również międzypaństwowych) była „migracja” własności. Prowadziła do niej polityka „zaokrąglania” majątków wielkich właścicieli

¹⁰⁴ Филарет, *Кербутовский девичий монастырь*, „Черниговские Епархиальные Известия. Прибавление”, 15.03.1865, s. 171–174.

¹⁰⁵ ЦДАУК, ф. 71, оп. 3, спр. 81, арк. 2.

¹⁰⁶ ЦДАУК, ф. 1021, оп. 2, спр. 1, арк. 1–2.

ziemskich i walka urzędników o przekształcenie królewszczyzn w majątki prywatne. Czasem właścicielom sprzyjała zmiana przynależności administracyjnej wsi lub miasta. Tradycyjnym sposobem wyznaczania granicy w omawianym regionie było usypywanie kopców. Czasami ich funkcję pełniły starożytne kurhany albo pochówki w pobliżu dróg lub na rozstajach. Co ciekawe, tradycja oznaczania granic za pomocą kopców dotrwała do przełomu XVIII i XIX wieku.

dłoznawstwo (zabytki piśmiennictwa ruskiego), edytorstwo źródeł, prozopografia oraz sfragistyka. Najważniejsza ostatnia publikacja: *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Warszawa–Kraków 2019.

ORCID 0000-0001-7734-0001

Tomasz Kempa – profesor nauk humanistycznych, pracownik Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze: historia polityczna i społeczna Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich Korony Polskiej w XVI–XVIII w., stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Najważniejsza ostatnia publikacja: *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016.

ORCID 0000-0002-9990-2412

Ihor Kondratiew (Ігор Кондратьєв) – doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie historii, zatrudniony na stanowisku profesora w Katedrze Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Narodowego „Kolegium Czernihowskie” im. Tarasa Szewczenki w Czernihowie. Zainteresowania naukowe: historia ziemi kijowskiej i ziemi czernihowsko-siewierskiej w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów, dzieje Kozaków ukraińskich. Najważniejsza ostatnia publikacja: *Любецьке староство (XVI–середина XVII ст.)* [Starostwo lubeckie (XVI–połowa XVII w.)], Чернівці 2014. DOI <https://doi.org/10.21638/spbu19.2021.107>

ORCID 0000-0003-0696-2254

Lidia Korczak – doktor habilitowana nauk humanistycznych w zakresie historii, profesor UJ zatrudniona na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zainteresowania naukowe: monarchia polsko-litewska w późnym średniowieczu, dzieje unii polsko-litewskiej, początki parlamentaryzmu, ustroj polityczny i system władzy w monarchii jagiellońskiej. Najważniejsza ostatnia publikacja: *Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim*, Kraków 2008.

ORCID 0000-0002-2589-8625

Oleg Łatyszonek – doktor habilitowany, profesor UwB zatrudniony na Wydziale Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku. Zainteresowania naukowe: historia Białorusi i Europy Wschodniej. Najważniejsza ostatnia publikacja: *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok 2006.

ORCID 0000-0003-1738-4568

